

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2021.13.2.01>

Шевченко Д.А.

к.ю.н.

Харківський національний університет внутрішніх справ

ДО ПИТАННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АСПЕКТІВ УКЛАДЕННЯ ШЛЮБУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗА ЦЕРКОВНИМ ПРАВОМ

Постановка проблеми. Актуальність проблем регулювання шлюбно-сімейних відносин і гострота питань, пов'язаних з ними, особливо помітні в нашій країні в умовах значних показників у депопуляції населення, а також, зростання кількості шлюбнорозлучних процесів, збільшення числа позашлюбних дітей та дітей-сиріт і позбавлених батьківського піклування. Ситуація, що склалася в сучасній Україні супроводжується посиленням нігілістичних тенденцій, які отримують своє вираження в криміналізації суспільних відносин, диференціації соціальної структури суспільства, посиленням конфліктності взаємин між представниками різних соціальних груп. Протидіяти подібним тенденціям можна за допомогою досить широкого спектру форм і методів впливу, в тому числі за допомогою зміцнення і стабілізації сімейних відносин. У сфері правового регулювання – це перш за все означає створення «якісного законодавства», яке було б направлене на дієве регулювання шлюбно-сімейні відносини, забезпечення реалізації прав і свобод за допомогою діючих юридичних гарантій, найважливіше місце серед яких відводиться державним гарантіям.

Стан дослідження. Проблеми, що є важливими як у теоретичному, так і в практичному аспектах для осмислення предмету дослідження розглядалися у працях як сучасних українських та зарубіжних фахівців, так і науковців, зокрема такими як Ю. М. Козлов, Ю. М. Рабінович, М. М. Шевердін, А. Є. Шевченко, Ц. А. Ямпольська тощо. В той же час,

не дивлячись на сталий науковий інтерес до вказаної проблематики, опрацювання та виокремлення особливостей нормативно-правових аспектів укладення шлюбу на українських землях у складі Російської імперії за церковним правом належить до малодосліджених тем.

Внаслідок чого, **метою** даної статі є дослідження та комплексний аналіз нормативно-правових аспектів укладення шлюбу на українських землях у складі Російської імперії за церковним правом.

Виклад основного матеріалу. Канонічною умовою укладення шлюбу була згода батьків нареченого і нареченої на шлюб, а якщо священник дізнавався про незгоду батьків на шлюб, то він намагався самотійно або за допомогою єпархіального архієрея переконати тих, що бажають вступити в шлюб скоритися батьківській волі. Необхідність ліквідувати суперечності між вільним волевиявленням осіб, що одружуються і волею батьків у XVIII століття стала відчуватись досить гостро. «Вимушені» шлюби, які укладалися з ініціативи батьків без урахування бажання своїх дітей, які не мали можливості чинити опір вінчання через страх перед батьками, шлюби кріпосників з примусу панів їх без свавілля – були досить широко поширені. Сенат, який обговорював наслідки такого типу одружень, навіть звертався із проханням учинити у всій державі заборону подібних шлюбів. У відповідь на звернення Сенату, було видано узаконення, яке вимагало, щоб відтепер батьки дітей і всілякого звання люди рабів своїх і рабинь до

шлюбного поєднання не примушували під побоюванням тяжкого штрафування [1, с. 17]. Припускалося, що загроза штрафування може залишитися порожньою фразою, так як проголошений ним принцип свободи волі вступу до шлюбу відкрито суперечив основним засадам традиційної старослов'янської сімейної влади [2, с. 140]. Внаслідок чого, згодом закріплювалося, що перед вінчанням особи повинні надати присягу, текст якої також нормативно закріплювався, зокрема священник приймаючий присягу підтверджував свою інформованість про те, що, якщо коли-небудь стане відомо про застосування ним заходів насильства до закладання шлюбу, він буде підданий церковному чи політичному покаранню [3].

При одруженні селян була потрібна згода на шлюб поміщиків, але реалізація права поміщиків давати селянам дозвіл на вступ до шлюбу часто набувала характеру зловживання [4, с. 55]. Окремим указом, закріплювалася процедура приведення поміщиків до присяги з метою посвідчення, що вони не примушують своїх кріпаків до укладання шлюбу, але сам факт насильства з сторони поміщиків встановити було дуже важко. Незважаючи на те, що існувала велика кількість зловживань поміщицької владою, де примусові шлюби селян займали чільне місце, кріпосні скарги з цього приводу не вирішувалися, але про наявність такої проблеми свідчать і укази імператриць Єлизавети і Катерини II про заборону поміщикам примушувати до шлюбу своїх кріпаків [3].

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що найчастіше бували випадки, коли поміщики скаржилися на своїх селян, що вступали в шлюб без їх дозволу. Так, наприклад, вказувалося, що було подано до Синоду чолобитну, в якій скаржник просив покарати його кріпосну, що вийшла заміж за солдата без його дозволу [5, с. 5]. Синод справив розслідування і встановив, що священник, вінчав шлюб, не знав і не міг знати такі обставини, а тому, у зв'язку з цим провадження у справі було закінчено, шлюб збережено, розлучення не було [6, с. 10].

Указ про обов'язковість присяги був розісланий по всіх єпархіях та підлягав невідкладному виконанню, натомість, присяга як гарантія свободи в законодавстві не втрималася та нормативно проіснувала лише до першої половини XIX століття, так як у Зводі законів Російської імперії містилося лише твердження про необхідність згоди на шлюб з боку батьків, опікунів і піклувальників та відсутності примусу до шлюбу [3].

Як ще одну умову укладення шлюбу варто виокремити вимогу про отримання дозволу на шлюб цивільним і військовим чиновникам від їх начальства, що впливало вже не з права начальства влаштовувати шлюби, а з обов'язку держави опікуватися своїми підданими, піклуватися про їх особистий добробут і разом з тим підпорядкувати особисті інтереси службовим [3]. У зводі цивільних законів також була заборона особам, які перебувають на військовій службі, вступати в шлюб без письмового дозволу їх начальства, а у 1901 році були затверджені зміни статей закону щодо офіцерських шлюбів, відповідно до яких право остаточного вирішення шлюбу було надано начальнику дивізії, відтак офіцери, які вступили в шлюб без дозволу начальства, піддавалися відповідальності.

Цікаво, що звідки з'явилася в Зводі законів Російської імперії заборона шлюбів цивільних чинів без отримання дозволу начальства – встановити не вдалося. Можливо, в силу того, що у першій чверті XVIII століття Петро I зробив спробу сформулювати ще одну умову укладення шлюбу і ввести освітній ценз для дворян, вимагаючи відповідно до виданого в 1714 році указу, до початку вінчання надавати довідку про знання арифметики і геометрії [7, с. 157]. Стежити за наявністю у молодих людей «свідчення листів» зобов'язані були архієреї, які в разі невиконання приписів піддавалися штрафу. Для навчання молоді в єпархіях були організовані школи, фінансове забезпечення яких лягло на плечі архієпископів [8, с. 9].

Законодавець в цей період все більш активно намагається регулювати внутрішні

відносини подружжя у шлюбі, наприклад закріплювалося, що чоловік зобов'язаний любити свою дружину, як власне тіло, жити з нею в злагоді, поважати, захищати, вибачати її недоліки і полегшувати їй немощі. Тоді як, дружина зобов'язана коритися чоловікові своєму як главі сімейства, перебувати до нього в любові і необмеженій слухняності, надавати йому всіляке догодження і прихильність як господиня дому. По суті всі ці правила ніщо інше як уявні права, санкцій на них встановлено не було, а зі скасуванням права чоловіка фізично карати дружину вони не могли бути здійснені і безпосередньо внаслідок примусу.

У XVIII столітті дружина отримала право вимагати судового розлучення в разі жорсткого з нею поводження. Спільне життя могло бути визнано нестерпним внаслідок жорсткого поводження з чоловіком або дітьми, нанесення тяжких образ, явного зловживання подружніми правами, нелюдської або порочної поведінки чоловіка або дружини, а також якщо чоловік «одержимий тяжкою душевною хворобою, яка становить небезпеку для життя і здоров'я іншого або його потомства». Законодавець, таким чином, прагнув поставити життя подружжя під контроль суду: їх власні акти, спрямовані на припинення сумісного життя, визнавалися нікчемними, і лише поступово завойовувало собі місце право вимагати розлучення в судовому порядку. Однак заборона громадянських угод, спрямованих на припинення спільного життя подружжя, природно, не виключала можливості фактичного її припинення подружжям за взаємною згодою [9, с. 13].

Соціальний статус дружини визначався за соціальним статусом чоловіка. Значну еволюцію зазнав обов'язок осіб невіільних станів слідувати станам чоловіка. Раніше діяло правило, за яким вступивши у шлюб з кріпаком, втрачалась свобода, якщо спеціально не було обмовлено про її збереження у пана свого майбутнього чоловіка, норма ж про втрату свободи у зв'язку із укладенням шлюбу була остаточно скасована відносно чоловіків, вступивши в шлюб з кріпаками, при Катерині II, а по від-

ношенню до жінок – при Олександрі I. Вдовам посадових було заборонено виходити заміж за людину іншого стану, такий же указ був виданий і по відношенню до купецтва.

Принцип визначення соціального статусу дружини за соціальним статусом чоловіка діяв і щодо дворян, причому, не дворянка, вийшовши заміж за дворянина, ставала дворянкою [10, с. 11]. Логічним продовженням було закріплення втрати свого соціального статусу дворянкою, вийшовши заміж за не дворянина [3]. Але Катерина II змінила принцип єдиного соціального статусу подружжя, скасувавши дане правило: дворянка в будь-якому випадку зберігала за собою дворянське походження. Правда, вийшовши заміж за не дворянина, вона не передавала дворянський статус ні чоловікові, ні дітям, які могли бути спадкоємцями її нерухомого майна [3].

Майнові відносини подружжя починають зазнавати серйозні зміни вже в XVIII столітті. Наприклад, придане дружини стало розглядатися як її роздільне майно, яким чоловік не міг навіть користуватися, окрім того, дружина мала право вільно продавати і закладати свої вотчини без згоди чоловіка [11, с. 22]. Правда, щодо цієї норми в юридичній практиці мали місце певні коливання: протиріччя між визнанням дієздатності заміжньої жінки в майновій сфері і її підпорядкуванням влади чоловіка зберіглося, але загальна тенденція розвитку законодавства була спрямована на надання права дружині вільно розпоряджатися своїм майном. Єдиним винятком у відповідності з Вексельним статутом 1862 року, залишилася заборона дружині брати на себе зобов'язання без згоди чоловіка, але не маючи права підписувати векселі, заміжня жінка могла вільно видавати позикові листи.

Серед осіб, які брали участь у формуванні приданого дружини переважну частину складати особи жіночої статі (матері, бабусі, тітки). Спроба знехтувати традицією і заборонити давати в придане нерухомість, виявилася приреченою і навпаки, в законах знайшли подальше обґрунтування виняткові права жінок на

придане як таке: скасування права чоловіка «справляти» придане на себе, заборона ним розпоряджатися без відома дружини, припис наділяти дочок приданим у що б то не стало, невизнання покупних операцій з доданими землями, якщо документи були підписані одним чоловіком, хоча б при наявності «повірених листів». У разі смерті дружини чоловік-дворянин отримував право стати спадкоємцем на частину її приданого, але в селянському побуті, все майно переходило до родичів померлої жінки [12, с. 13].

Протягом дев'яти століть церква наполягала на видачі рівних часток всім дочкам. Право на спільне володіння майном в шлюбі подружжя не мало, а тому, кожен з них міг володіти лише окремою власністю або купувати її. Наприклад, дружина мала право вільно розпоряджатися майном, не вимагаючи від чоловіка дозвільні або довірчі листи. Подружжя могли укладати між собою будь-які угоди. Чоловік розпоряджався майном дружини тільки за її дорученням як звичайний представник.

Варто зауважити, що із початку XVIII століття відбувається процес свідомого зміцнення індивідуальних прав, роздільності майна подружжя та повернення жінкам повноважень володіння власною «частиною» в загальносімейному аспекті. Окрім того, саме в даний період було знято всі заборони із спадкування за заповітом (хто кому схоче), але у селянському середовищі письмових заповітів не складали, жінки успадковували за звичаєм. Громада, виконуючи функції розпорядника, визначала розміри спадщини, виходячи з двох засад: кровного і трудового (міри праці, вкладеного на придбання сімейної власності). У тих випадках, коли громада вирішувала віддати все добро комусь із далеких родичів-чоловіків, вдови часто «чинили завзятість і протиріччя», посиляючи скарги владі і вимагаючи переглянути

рішення. Дочки («законні спадкоємиці»), як і сини («природні спадкоємиці») отримували свій виділ з майна сім'ї. Право на утримання визнавалося тільки за дружиною, яку чоловік повинен був утримувати «по стану та можливостями своїми». Цей обов'язок припинявся, коли жінка не виконувала своїх подружніх обов'язків, зокрема жінка зберігала право на утримання й в тому випадку, якщо вона відмовлялася від сумісного життя з чоловіком, визнаного судом нестерпним з вини чоловіка.

Висновок. Таким чином, можна зробити висновок, що шлюбне законодавство до XX століття, фактично не було світським. Законодавці вперто відмовлялися від проведення реформ, визнаних необхідними усіма провідними фахівцями в галузі цивільного права. Негативним було ставлення законодавців до введення цивільного шлюбу – такий шлюб не тільки не допускався, але й ніколи навіть формально не визнавався, якщо був укладений в країнах, де вони існували. Цікаво, що навіть у 1902 році Російська імперія відмовилася підписати Гаазьку конвенцію, яка передбачала взаємне визнання шлюбів, укладених в іноземних державах за їхніми законами.

Єдиною поступкою в цій сфері став дозвіл укладати цивільні шлюби розкольників, які підлягали реєстрації в поліцейському управлінні. Це нововведення було викликано тим, що уряд не визнавав розкольницьке духовенство і можливість укладання ними шлюбів. Єдиним способом вступу в законний шлюб для розкольників могло бути попереднє прийняття православ'я, але для розкольників такий шлях був неприйнятним. Як наслідок, лише після видання 19 квітня 1874 року особливих правил, у розкольників з'явилася можливість укладати шлюби цивільним порядком у вигляді запису їх в особливі метричні книги і лише у першій половині XX століття за результатами видання указу про віротерпимість стали допускатися церковні шлюби між розкольниками.

Анотація

Наукова стаття присвячена дослідженню та комплексному аналізу нормативно-правових аспектів укладення шлюбу на українських землях у складі Російської імперії за церковним правом.

З урахуванням доктринального дослідження констатовано, що шлюбне законодавство до ХХ століття, фактично не було світським. Законодавці вперто відмовлялися від проведення реформ, визнаних необхідними усіма провідними фахівцями в галузі цивільного права. Негативним було ставлення законодавців до введення цивільного шлюбу – такий шлюб не тільки не допускався, але й ніколи навіть формально не визнавався, якщо був укладений в країнах, де вони існували. Цікаво, що навіть у 1902 році Російська імперія відмовилася підписати Гаазьку конвенцію, яка передбачала взаємне визнання шлюбів, укладених в іноземних державах за їхніми законами.

Єдиною поступкою в цій сфері став дозвіл укладати цивільні шлюби розкольників, які підлягали реєстрації в поліцейському управлінні. Це нововведення було викликано тим, що уряд не визнавав розкольницьке духовенство і можливість укладання ними шлюбів. Єдиним способом вступу в законний шлюб для розкольників могло бути попереднє прийняття православія, але для розкольників такий шлях був неприйнятним. Як наслідок, лише після видання 19 квітня 1874 року особливих правил, у розкольників з'явилася можливість укладати шлюби цивільним порядком у вигляді запису їх в особливі метричні книги і лише у першій половині ХХ століття за результатами видання указу про віротерпимість стали допускатися церковні шлюби між розкольниками

Ключові слова: шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини, сімейні правовідносини, подружжя, майнові права подружжя, немайнові права подружжя, майнові відносини подружжя.

Shevchenko D.A. On the issue of regulatory aspects of marriage in Ukrainian lands as a part of the Russian Empire under church law

Summary

The scientific article is devoted to the study and comprehensive analysis of the legal aspects of marriage in the Ukrainian lands as part of the Russian Empire under ecclesiastical law.

Taking into account the doctrinal research, it stated that the marriage legislation until the twentieth century was not actually secular. Lawmakers stubbornly refused to carry out the reforms recognized as necessary by all leading experts in the field of civil law. Legislators had a negative attitude towards the introduction of civil marriage – such a marriage was not only not allowed, but was never even formally recognized if it was concluded in the countries where they existed. Interestingly, even in 1902, the Russian Empire refused to sign the Hague Convention, which provided for the mutual recognition of marriages concluded in foreign countries under their laws.

The only concession in this area was the permission to enter into civil marriages of schismatic, which were subject to registration with the police department. This innovation caused by the fact that the government did not recognize the schismatic clergy and the possibility of marriage. The only way to enter into a legal marriage for schismatic could be the prior acceptance of Orthodoxy, but for schismatic such a path was unacceptable. As a result, only after the publication of special rules on April 19, 1874, schismatic had the opportunity to enter into civil marriages in the form of their entry in special metric books and only in the first half of the twentieth century by the decree of religious tolerance.

Key words: marriage, family, marital and family relations, family legal relations, spouses, property rights of spouses, non-property rights of spouses, property relations of spouses.

Список використаних джерел:

1. Суходрев В. Н. Советский суд на охране прав женщин, детей и семьи. Москва : Госюриздат. 1951. 55 с.
2. Полонська-Василенко Н. Історія України: Т. 1 До середини XVII століття. Київ : Либідь. 1992. 640 с.

3. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание третье: С 1 марта 1881 года по 1913 год : В 33-х т. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1885-1916. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/3571-polnoe-sobranie-zakonov-rossiyskoy-imperii-sobranie-tretie-c-1-03-1881-g-po-1913-g-v-33-h-t-spb-pg-1885-1916>.
4. Павлюченко Э. А. В добровольном изгнании: о жёнах и сёстрах декабристов. Москва, 1984. 160 с.
5. Богодухівська міська ратуша. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 283. Оп. 1. Спр. 1.
6. Васильківська дворянська опіка, м. Васильків Васильківського повіту Київської губернії. ДАКО (Державний архів Київської області). Ф. 787. Оп. 11. Спр. 49.
7. Неволин К. А. История российских гражданских законов. Т. 3 : История российских гражданских законов, 1857. 444 с.
8. Мурафський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (волвиконком). ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. Р-483. Оп. 1. Спр. 8.
9. Харківська Українська гімназія ім. Грінченка. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. Р-921. Оп. 1. Спр. 19.
10. Урланис Б. Ц. Рождаемость и продолжительность жизни в СССР. Москва : Госстатиздат, 1963. 136 с.
11. Степанов Я. Л. Н. А. Некрасов. Жизнь и творчество. Москва : Художественная литература, 1971. 391 с.
12. Таращанський сирітський суд, м. Тараща Таращанського повіту Київської губернії. ДАКО (Державний архів Київської області). Ф. 1055. Оп. 2. Спр. 14.